УДК: 82-14 (021)

I.YUSUPOVTÍŃ LIRIKASÍ HÁM SHÍǴÍS POEZIYASÍNÍŃ ÁDEBIY DÁSTÚRLERI

D.Yu.Paxratdinov – *filologiya ilimleriniń kandidatı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem oner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: sharq poeziyasi, an’ana, I.Yusupov, qoraqalpoq adabiyoti.
Ключевые слова: восточная поэзия, традиция, И.Юсупов, Каракалпакская литература.
Key words: oriental poetry, tradition, I. Yusupov, Karakalpak literature.

Shıǵıs klassikalıq poeziyasınıń jarqın wákilleri bolǵan Rudakiy, Firdausiy, Omar Hayyam, Saadi Sheraziy, Hisraw Dexlawy, Lutfiy, Jamiy, Nawayı, Fizuliy, Maqtımqulı hám basqalar Oraylıq Aziyada kópshilikke tanılǵan sóz ustalarınan esaplanadı. Olardıń qunlı dóretpeleri Oraylıq Aziya xalıqlarınıń hámiyshe ruwxıy tiregi, shıǵarma dóretiw boyınsha sheberlik mektebi bolıp kelgenligi tariyxtan belgili. Qaraqalpaq ádebiyatınıń iri wákilleri Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq h.t.b. shayırlar shıǵarmalarında da Shıǵıs poeziyası wákilleri jolların, olardıń ideyalıq hám kórkemlik dástúrlerin dawam ettirgenlerin kóriwimizge boladı. Shıǵıs poeziyasın bay poetikalıq sheberlik mektebi sıpatında qarap onnan úyreniw, úlgi alıw dástúri házirgi dáwir ádebiyatında da dawam etpekte. Qaraqalpaq shayırları, sonıń ishinde I.Yusupov ta óziniń poetikalıq sheberligin Shıǵıs klassikleri jaratqan obrazlar dúnyasın, janrlar sistemasın, ideyalıq-tematikalıq ózgesheliklerin ózlestirip, jańasha kózqaraslar arqalı bayıtıp keldi. Haqıyqatın aytıw kerek, ózlestirilgen hárqanday dástúr ádebiyatqa alıp kelingeni menen sátli bola bermewi múmkin. Ol shayırdıń sheberlik dárejesine hám individual dóretiwshilik qábiletine baylanıslı. Eger shayır ózlestirilip atırǵan belgili bir ádebiy dástúrge jeke óziniń sheberligin qospasa, onı ápiwayı tákirarlap qoyatuǵın bolsa, onda ol dástúr sheńberinen shıǵalmaydı, jańashıl shayır dárejesine jetise almaydı. I.Yusupov qosıqlarınıń kúshi tek ideyalıq mazmunında ǵana emes, al kórkem formasınıń baylıǵında, shayırdıń mudamı jańalıq izleniwinde. Haqıyqatında da, Shıǵıs ádebiyatı sóz ustaları hám milliy ádebiyatımız wákilleri Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq hám t.b. poeziya sheberleriniń ádebiy jolın I.Yusupov júdá sátli dawam ettirdi. Shayır olardı óziniń ruwxıy ilham alıwshı ustazları sıpatında qosıqlarında keltirip ótedi.

Nawayı ǵázelin, Fizuliy sózin,
Maqtımqulını oqıp ashılǵan kózim.
Abay, Toqtaǵuldı súyemen ózim,
Aytsam keltiremen gúlin-gúline.

Bul qosıq qatarlarınan shayırdıń Shıǵıs klassikalıq ádebiyatına bolǵan húrmetiniń bálent ekenin seziwge boladı. Sebebi olar tek I.Yusupov dóretiwshiliginde ǵana úlken orın tutıp qoymay, al qaraqalpaq ádebiyatınıń kózge kóringen sóz ustalarınıń poetikalıq sheberliginiń hám gumanistlik ideyalarınıń qáliplesiwinde belgili dárejede ornı bar.

Qaraqalpaq poeziyasına óziniń unamlı tásirlerin tiygizgen shayırlar haqqında sóz barar eken, onda túrkmen ádebiyatınıń ullı wákili Maqtımqulını da ayrıqsha atap ótiwimiz zárúr. Sebebi shayırdıń shıǵarmaları XIX hám XX ásir qaraqalpaq xalqı ushın ruwxıy azıq sanalǵanı ádebiyat tariyxınan belgili. Shayır shıǵarmaları dáwir talabı menen mektep hám medreselerde oqıtıldı. Maqtımqulı jolına qosıq jazıw dástúrlerin sol dáwir shayırları shıǵarmaların úyreniw arqalı baqlasaq ta boladı. Mısalı Kúnxoja: Maqtımqulı

Maǵriptey aldıńdı bolja,
Ólgen soń alarsań tilińnen olja,
Qısqart sózdi sorqaynaǵan Kúnxoja,
Ólgenińshe xoshlasıp ket el menen.
(El menen)

Ótesh:

Maqtımqulı Maǵrıp basqalar ótti,
Ǵıybat sózli pasıq shaytan ne etti.
Tilge kelse ólgenlerdi sóyletti,
Maǵrıp Maqtımqulıdan qalǵan emes pe.
(Berdaq baqsıǵa juwap)

Bul qosıq qatarlarınan Maqtımqulı qaraqalpaq shayırları ushın júdá abıraylı shayır bolǵanın, al onıń shıǵarmaları poetikalıq pikirlew dúnyasınıń úlgisi sıpatında bahalanǵanın ańlawımızǵa boladı. Maqtımqulı dástúrleri I.Yusupov shıǵarmalarında da óziniń ayrıqsha kórinislerin tapqan.

Maqtımqulınıń kórkem formalıq, filosofiyalıq, jámiyetlik-siyasiy, didaktikalıq pikirlew usılları I.Yusupov dóretpeleri arasında júdá sezilerli dárejede óz kórinisin tapqan. I.Yusupov ta «Maqtımqulınıń jolına» shıǵarmasında ózinen aldın ótken qaraqalpaq shayırları kibi Maqtımqulıǵa joqarı baha beredi.

Ibrayım der: shın shayırlıq jolısań,
Adam kewliniń sen solmas gúliseń.
Qosıqtıń qudayı Maqtımqulısań,
Xalqıń menen qayta tuwǵan sheshenseń.

Qosıqlardıń aqıl-násiyatlıq xarakteri, pikirlerdi aforizmler arqalı bayan etiw, didaktika menen lirizmdi tıǵız baylanıstırıw hám t.b. eki shayırdıń shıǵarmalarında basqalarǵa qaraǵanda kóbirek ushırasatuǵın uqsaslıqlar bolıp kózge túsedi. Geyde bul eki úlken shayırdıń sóz etetuǵın máseleleri de, ol máselege qarata berilgen bahaları menen juwmaqları da, hárqaysısı óz originnallıǵın saqlay otırıp, uqsas keledi.

I.Yusupovtıń «Sın kerek», «Maqtımqulınıń jolına», «Jarasar», «Gúller ańlamas», «Payǵambar jasındaǵı adamǵa», «Jigittiń sonıńday bir dostı bolsın», «Dáwran», «Shóldiń iyisin alsa turmas», «Bolmasa» hám t.b. qosıqları Maqtımqulınıń ayırım qosıqları menen redifles bolıp keledi. Mısalı, Maqtımqulı «Neseń sen» qosıǵında:

Múshki-ánwarmısań jupar iyisli,
Sharqı-pálekpiseń ǵálet júrisli.
Dáryamısań máwij urǵan degishli,
Aydın suwlı iyrimbiseń, neseń sen

– dese, I.Yusupov «Maqtımqulınıń jolına» qosıǵında shayırǵa juwap retinde

Shadlı dáwran kelip, gúllep diyarıń,
Zer-zergerin taptı, kárwan bazarın.
Jańa áwladlarǵa tolıp gúzarıń,
Sheshek atqan bostanbısań, neseń sen.

– deydi. Sonday-aq, Maqtımqulı «Sel qalmas» qosıǵında:

Altmısh baslı ala qarlı tawlardan,
Duman keter, jamǵır jawar, sel qalmas.
Shayda búlbil mákan etken baǵlardan,
Xazan urar, japıraq salar, gúl qalmas.

– degen bolsa, I.Yusupov «Muń qalmas» qosıǵında

Jaz quyashı jaynap kúlgen shaǵlarda,
Qara tawdıń qabaǵında toń qalmas.
Opalı dos, seni kórgen shaǵlarda,
Kózde qayǵı, kókirekte muń qalmas.

– deydi. Maqtımqulı hám I.Yusupovtıń qosıqlarındaǵı redif únlesligi bul ustaz jolına bolǵan húrmetten derek beredi, ullı túrkmen shayırınıń shıǵarmalarına itibarı joqarı ekenin bildirip tur.

Tariyxıy jalǵasıq formalarınıń biri bul tákirarlaw bolıp tabıladı. Tákirarlaw degende qanday da bir shıǵarma sol turısında tolıǵı menen qaytalanıp otırmaydı, al qanday da bir elementler, ayrıqshalıqlar saqlanıp qalınadı da, shayır óziniń dóretiwshilik jantasıwı arqalı jańa shıǵarma payda etedi. Hárbir shayırdıń dóretiwshilik izlenisleri arqalı payda bolǵan shıǵarması aldınǵı dáwir sóz ustalarınan úyrengenliginiń nátiyjesi bolıp ta esaplanadı. Shayırdıń shıǵarmalarında basqa dóretpeleri menen qanday da bir jaqınlıq, uqsaslıqlar bolıwı múmkin. Sebebi, hárbir talantlı shayır – miyrasxor hám jańashıl esaplanadı.

I.Yusupov dóretiwshiliginde lirikalıq obrazlar Shıǵıs ádebiyatı shıǵarmalarında dóretilgen lirikalıq obrazlar dúnyası menen oǵada tıǵız baylanıslı hám ráńbá-ráń. Láyli hám Májnún, Farhad hám Shiyrin, Baxram hám Gúlandam, Ǵárip hám Shahsánem, Taxir hám Zuxra, Xamra hám Xansayat hám t.b. uqsaǵan muhabbat simvolları Shıǵıs xalıqları ádebiyatında keń belgili bolǵan obrazlar shayır I.Yusupov shıǵarmalarında da orınlı paydalanılǵan. Bulardıń hár qaysısı bir dástan qaharmanları sanalıp, óz muhabbatları jolında awır keshirmelerdi baslarınan ótkergen. I.Yusupov olardıń ismlerin ustalıq penen qosıqlarında orınlı qollanǵan. Mısalı:

Sizlersiz jaynamas ómir gúlzarı,
Shahsánem Ǵáriptiń shın ahıw-zarı.
(Kózlerimniń aǵı-qarası qızlar)
Májnún keter shólge ılaǵıp.
Baxram joqlap óz Gúlandamın,
Tárk etermish patshalıq taǵın.
(Sulıwlar hám shayırlar)
Qızlarıń Zuhra bolǵanda,
Men ıshqıńda Tayır boldım.
Eń izinde shayır boldım.
(Tuwǵan jer)
Hámrede-Xansayat, Ǵáripte-Sánem,
Miyirbanlıq etkey bizge de iyem.
(Mazlumxan elinde kórdim bir janan)

I.Yusupov shıǵarmalarındaǵı bul obrazlar xalıq poeziyasındaǵı obrazlar sıyaqlı muhabbat simvolları esaplanadı. Shayırdıń bul qosıq qatarlarınan ózinen aldınǵı sóz zergerleri dóretken obrazlardı házirgi zaman nápesi menen suwǵarıp ózlestirilgenligin kóriwimizge boladı.

Ádebiyatta ádebiy dástúrler jalǵasıǵı haqqında sóz etkende aldınǵı dáwirlerde ótken shayırlardıń shıǵarmalarındaǵı súwretlew usılları, obrazlar, sóz jasaw sheberliklerine dıqqat awdarıwımız kerek.

Nawayı óziniń «Farhad hám Shiyrin» dástanında Farhad obrazın dóretkende onı miynetkeshlik, qaharmanlıq, insan aqılı tımsalı sıpatında jaratadı. I.Yusupov ta óz gezeginde Farxadtı Watanǵa hadal xızmet etiw, onı qásterlew, muhabbat jolında turmıs qıyınshılıqların jeńip ótetuǵın miynet pidayısı ruwxında táriyipleydi.

Ǵoshshaq jigitlerdi tuwar analar,
Farhad bolıp sizge arna qazsın dep.
(Jınısımdı jırlayman)
Farhad tawda taslardı jıǵıp.
Shiyrin ushın qazadı arna.
(Sulıwlar hám shayırlar)

I.Yusupovtıń asa sheberligi sonda, ol Shıǵıs ádebiyatındaǵı klassikalıq dárejede jaratılǵan obrazlardı házirgi zaman oqıwshısınıń estetikalıq dıqqatına zamangóylestirip, jańa jámiyettiń

talaplarına sáykeslendirip bere aladı. Sonlıqtan da bul obrazlar shayır poeziyasınıń janlı bir bólegi esaplanadı.

I.Yusupov dóretiwshiligindegi eń tiykarǵı ideyalıq-tematikalıq baǵıtlarınıń biri bul óz Watanına bolǵan sadıqlıq, xalqına, tuwǵan jerge degen sheksiz muhabbat, xalqınıń tariyxına bolǵan húrmetti jırlaw bolıp esaplanadı. Mısalı, shayırdıń «Qara tal» degen qosıǵın alıp qarayıq. Onda qara tal súwretlenip, taldıń kóp jıllıq ósimlik ekeni, onıń sayası qoyıw, awıldan tap uzaqqa uzatıp salıp turǵanday, kelgenińde uzaqtan kórinip, anańday birinshi bolıp kútip alatuǵını hám óziniń kórkemligi menen kózdi quwantatuǵını súwretlenedi.

Bul bir qarastan ápiwayı táriyiplewge uqsaǵanı menen onıń tereń maǵanasında óz Ana Watanına, xalqına bolǵan muhabbatı, saǵınıshı táriyiplengen. Mısalı:

Men seniń bir nart shıbıǵıń, men-seniń balań.

I.Yusupov bul shıǵarmasında Watanın simvolikalıq usıl menen súwretlegen. Bunda qara tal Ana jerdi bildirse, lirikalıq qaharman «nart shıbıq» oǵan perzentlik minnetin bildirip tur.

Shayırdıń patriotlıq sezimge qurılǵan «Qaraqalpaq haqqında sóz», «Kóp maqtama qaraqalpaqtı kózimshe», «Kúnshıǵıs jolawshısına», «Korabller qoyımshılıǵında» hám t.b. kópshilik shıǵarmalarında Watanǵa degen maqtanısh sezimleri, onıń tágdirine janı ashıwları tereń lirizm menen beriledi. Patriotizm teması jańadan oylap tabılǵan tema emes, ol dúnya ádebiyatında eski dáwirlerden bar. I.Yusupov óz dóretiwshiligin qáliplestiriw barısında bul klassiklerdiń ideyalıq-tematikalıq baǵdarınan ónimli suwsınlandı. Ullı Shıǵıs klassikleri ózleriniń poeziyalarında insandı xalıq mápi ushın xızmet etiwge shaqırdı. I.Yusupovtıń qosıqlarındaǵı pikirler de ózinen aldın ótken Shıǵıs klassikleri qosıqlarınıń mazmunı menen sıbaylas keledi. Mısalı, Nawayı, Berdaq, Ájiniyaz shıǵarmalarında insan ózinıń barlıq xızmetin xalıq mápi ushın kerekli bolǵan islerge sarp etiwi tiyis ekenin bayanlap, bılay deydi:

Adam bolsań, adam deme adamdı,
Xalıqtıń ǵamınan bolmasa ǵamı.
(Xayratul-Abrar)

Berdaq «Xalıq ushın» qosıǵında:

Jaqsı adam sóz mánisin ańlaydı,
Jaman adam pasıq sózdi tıńlaydı...
...Jaqsı jigitlerdiń peyli tar bolmas,
Ar bolar da, jaman isler kár bolmas.

Al, Ájiniyazda bul hádiyseler bılayınsha sáwlelenedi:

Aqıllı yaqshınıń giynesi bolmas,
Yaman adam giyne tutsa umıtpas.
Atqa mingen menen kátquda bolmas,
Yurttan asqan aqıl-huwshı bolmasa.
(Bolmasa)

I.Yusupov ta óz gezeginde adam balasında adamgershiliktiń eń jaqsı qásiyetleri bolıw kerekligin násiyatlaydı:

Ádet qalar, bálkim qásiyet qalmas,
Elge xızmet etpey jigit sınalmas.
Kóp jasaǵan menen aqsaqal bolmas,
Parasatlı aqıl-esi bolmasa.
(Bolmasa)

Shıǵıs klassikleri hám I.Yusupovtıń didaktikalıq oy-pikirleri bir-birine júdá jaqın. I.Yusupovtıń bul mazmundaǵı shıǵarmaları tek ǵana didaktikalıq xarakterge iye bolıp qoymay, tárbiyalıq xarakterge de iye. Qosıqtı oqıǵan oqıwshı onnan ózinshe juwmaq shıǵarıwı sózsiz.

Shayırdıń filosofiyalıq hám didaktikalıq mánide jazılǵan shıǵarmaları tek ǵana ózi jasap atırǵan zamanǵa qarata aytılǵan pikir emes, al ómirdiń, turmıstıń usılayınsha jaratılǵanlıǵı haqqında. Sonıń arqasında biz shayırdıń dúnyaǵa kózqarası, onıń xarakterindegi psixologiyalıq ózgesheliklerdi, shayırlıq ilgirlikti, sezimtallıqtı túsinemiz.

Solay etip, Shıǵıs poeziyası lirikalıq qaharman obrazları, ideyalıq-tematikalıq baǵdar, XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatı wákilleri shıǵarmalarındaǵı filosofiyalıq, aqıl-násiyat, ashıqlıq, yumor-satira h.t.b. mazmundaǵı shıǵarmalar menen I.Yusupov poeziyası baylanısları kórip shıǵıldı. Ásirler dawamında jetilisip kelgen bul dástúr óz gezeginde XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıwına da óz tásirin tiygizgeniniń gúwası bolamız.

Ádebiyatlar

1. Yusupov I. «Tańlawlı shıǵarmalarınıń eki tomlıǵı». Avtordıń kiris sózi. «Qaraqalpaqstan» baspası,
   1992-jıl, I tom.
2. Kúnxoja. «El menen». Nókis, 1984-j.
3. Ótesh shayır. «Tańlamalı shıǵarmaları». «Qaraqalpaqstan» baspası, Nókis – 1978.
4. «Maqtımqulı». Nókis, «Bilim», 1997-jıl.
5. «Maqtımqulı». «Qosıqlar». Qaraqalpaqstan, 1984-j.
6. Yusupov I. «Tańlamalı Shıǵarmaları». Úsh tomlıq I tom. Nókis, «Bilim», 2018-jıl.
7. Yusupov I. «Tańlamalı Shıǵarmaları». Úsh tomlıq II tom. Nókis, «Bilim», 2018-jıl.

8. Yusupov I. «Tańlamalı Shıǵarmaları». Úsh tomlıq III tom. Nókis, «Bilim», 2018-jıl..
9. Yusupov I. «Duzlı samallar». Nókis, «Qaraqalpaqstan» baspası – 1988-jıl.
10. http://www.kitapxana.com/kitap/berdaq_tanlamali_shigarmalar_jiynagi/ 287
11. Ájiniyaz. «Ilim» baspası, 2014.

REZYUME. Bu maqolada adabiyotshunoslik bilan ádebiy aloqador muammolar so‘z etiladi. Asosan ádebiy aloqalar, Sharq poeziyasi bilan qoraqalpoq adabiyotining o‘zaro aloqasi qanday darajada ekanligi, XX asr qoraqalpoq poeziyasi, shuning ichida I. Yusupov lirikası solishtirilib ilmiy fikrlar bildiriladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье будут рассматрены литератураведческие вопросы, взаимосвязь литератур. В основном речь идёт о взаимосвязи между восточной поэзий и каракалпакский литературы XX века, в том числе о поэзий И.Юсупова.

SUMMARY. This article will consider literary issues, the relationship of literatures. Basically, we are talking about the relationship between Eastern poetry and Karakalpak literature of the twentieth century, including the poetry of the poet I. Yusupov.

NAWAYÍ SHÍǴARMALARÍNÍŃ BÚGINGI KÚN MENEN ÚNLESLIGI

A.A.Prekeeva – *filologoya ilimleriniń kandidatı*
Ózbekstan mámleketlik kórkem oner hám mádeniyat institutı Nókis filialı
K.Qurbaniyazova – *oqıtıwshı,*
Kegeyli rayonına qaraslı 2-sanlı kásip óner mektebi

Tayanısh sózler: Á.Nawayı shıǵarmaları, «Hamsa» dástanı, aruz ólshemi, ilimiy shıǵarmaları, túrkiy til,aruz olshemi,tariyx, kórkem shıǵarmaları, ilimniń ulıǵlanıwı, innovaciyalıq oyları, sıyqırlı ayna, kámillik.

Ключевые слова: дастан А.Навои "Хамса", измерение аруз, научные сочинения, тюркский язык, история, художественные произведения, возвеличение науки, инновационные мысли, волшебное зеркало, совершенство.

Key words: dastan A. Navoi "Khamsa", measurement of aruz, scientific works, Turkic language, history, works of art, exaltation of science, innovative thoughts, magic mirror, perfection.

Ullı ulama hám kórkem sóz sheberlerimiz áziz áwliyelerimizdiń biybaha miyrası, jeńilmes sár-karda hám qaharmanlarımızdıń mártligin jaslar sanasına sińdiriw, olarda milliy maqtanısh, quw-anısh tuyǵıların kúsheytiwge ayrıqsha itibar qaratıwımız kerek. [1]

Nizamaddin Mir Alisher Nawayı dúnyalıq oylaw, pikirlew tariyxında óziniń kórkem shıǵarmaları menen álemdi lal qaldırǵan kórkem sóz sheberi bolıp esaplanadı. Ullı sóz zergeri áwladlarına jigirma tomnan artıq miyras qaldırǵan bolsa, temaları keń, hár qıylı. Onıń shıǵarmalarınıń ideyası búgingi kúnimiz benen únlesligi menen áhmiyetin joǵaltpay kiyatır. Shayır kórkem shıǵarmaları menen birge jazıp qaldırǵan ilimiy shıǵarmaları da házirgi kúndegi ilim ushın derek xızmetin atqarıp kelmekte. Sebebi bul shıǵarmalarda túrkiy xalıqlardıń tiline, áde-biyatına, tariyxına baylanıslı bay maǵlıwmatlar jazılǵan. Máselen «Muhokamat-ul luǵatayn» shıǵarmasında parsı tili menen salıstıradı hám túrkiy tiliniń abzallıqların dáliller menen ashıp beredi. [2] Sol dáwirde Xorasan húkimdarı bolǵan Bayqara túrkiy tili haqqında nızam shıǵaradı hám bul nızamǵa juwap retinde Nawayı «Xamsa» shıǵarmasın túrkiy tilde jazıp, tilimizdi saqlawǵa, abırayın arttırıwǵa úlken úles qosqan.

«Mezon ul-avzon» shıǵarmasında túrkiy tildegi ádebiyattanıw ilimindegi aruz qosıq olshemine arnalgan. Á.Nawayıǵa shekem aruz ólsheminiń toǵız túri bolǵan bolsa, Nawayı bunı on altıǵa jetkeredi. Bul shıǵarmada aruz ólshemin dálillep túsindirip ótedi. Tariyx ilimi boyınsha da Á.Nawayı «Tariyxı anbiyo va hukamo» hám «Tarixi muluki Ajam» shıǵarmaların dóretken. Bul shıǵarmalarında payǵambarlar hám ulamalar tariyxına, Turan hám Iran ellerinde húkimdarlıq etken alpıs úsh patshanıń ismleri, ómirbayanı, alıp barǵan siyasatlarına keń túrde maǵlıwmat berip ótedi. [3]

Á.Nawayınıń shıǵarmalarınıń qaysı birin alıp qarasaq ta, shayırdıń óziniń kórkem niyetiniń sáwlelengenin sezemiz. Onıń shıǵarmalarında eldiń tınıshlıǵı, abadanshılıǵı, ádalatlı patsha sonday-aq, ilimniń ulıǵlanıwın kóremiz. Máselen,

«Hayrat ul-abror» dástanında:

Bilimniń teńizin iyeledi ol,
Hám onı ardaqlap súyer edi ol, - [4]